

*Գ. Դ. Սաֆարյան,
ԴԴ ԳԱՍ ՓԻԼԻՍՈՒԴԱՅԻՆՔՅԱՆ,
սոցիոլոգիայի և իրավունքի
ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող,
իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր*

Միջնադարյան Հայաստանի իրավաքաղաքական միտքը իր զագաթնակետին է հասել օրենսդիր և օրինագետ, առակագիր և մանկավարժ, եկեղեցական և հասարակական գործիչ Մխիթար Գոշի ստեղծագործություններում: Նրա կազմած «Հայոց դատաստանագիրքը»-ը՝ ոչ միայն մեզ հայտնի հայոց ազգային առաջին «Հավատք օրինացն» է, այլև, «թանկագին գանձ» միջնադարյան հայ մատենագրության մեջ: Հիրավի, միջնադարյան հայ մատենագրության մեջ չկա Գոշի «Դատաստանագրքին» համարժեք մեկ այլ իրավական հուշարձան, որ բազմակողմանիորեն կարգավորում է իր ժամանակաշրջանի Հայաստանի հասարակական-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները: Միայն այս համգամանքը Գոշի «Դատաստանագիրքը» դարձրել է դարակազմիկ կոթողային հուշարձան: Եթե սրան ավելացնենք այն, որ մեծ մտածողը սահմանել և օրենքի աստիճանի է բարձրացրել այնպիսի իրավաքաղաքական գաղափարներ, որոնք կենսական ու առաջադիմական են եղել ոչ միայն խնդրող դարաշրջանի, այլև հետագա ժամանակաշրջանի համար, ապա «Դատաստանագիրքը» իր գիտաճանաչողական նշանակությամբ դուրս է գալիս հայ իրականության սահմաններից և ձեռք բերում համամարդկային արժեք:

Մխիթար Գոշը ծագումով Հայաստանի Գանձակ քաղաքից էր, «քրիստոնեայ ծնողաց զաւակ»: Ենթադրում են, որ նա ծնված պիտի լինի 1130 թվականին: Գոշը վախճանվել է 1213թ. գառաձաղ տարիքում: Նա ստացել է փայլուն կրթություն և արժանացել «վարդապետ»² պատվավոր կոչմանը:

¹ Տես. Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրքը հայոց, Վահան Բաստանյանցի հետազոտությամբ և ծանոթագրություններով, Վաղարշապատ, 1880: այսուհետ՝ տեքստում հոդվածը և համարը:

² Վարդապետ՝ գիտնական-հոգևորական, աստվածաբանության դոկտոր կամ գիտության դոկտոր՝ ժամանակակից իմաստով: Մեծ է վարդապետների դերը նաև հայ իրավունքի և իրավագիտության զարգացման գործում: Այս իմաստով վարդապետների կատարած աշխատանքը, ըստ էության, նման է հռոմեացի իրավաբանների գործունեությանը:

Գոշը «Դատաստանագիրքը» գրել է 1184 թվականին: Այն բաղկացած է երեք մասից՝ «Նախադրություն», «Եկեղեցական կանոններ» և «Աշխարհական օրենքներ»: Դատաստանագրքի «Նախադրությունը» մի իրավագիտական աշխատություն է՝ դատաստանագրքի ստեղծման պատճառների, իրավունքի հասկացության, դատարանի, դատարանակազմության և դատավարության հարցերի վերաբերյալ:

Ստեղծելով «Հայոց դատաստանագիրքը», Մխիթար Գոշը դառնում է ազգային ինքնագիտակցության դրոշակակիր, ազգային անկախ պետականությունը վերականգնող Ջաքարյան իշխանների զաղափարական խորհրդատուն: Գոշը եկավ լեռններու մաս այն չարախոսներին, ովքեր հայերին մեղադրում էին օրենսդրություն, արդարադատություն չունենալու մեջ: Ինքը՝ Մխիթար Գոշը, «Նախադրության» Բ գլխում դատաստանագիրք գրելու անհրաժեշտությունը բացատրում է տասներկու պատճառով.

Առաջին. մեզ՝ հայերիս, բազում անգամ պարսավել են թե այլադավանները և թե քրիստոնյաները, որ մենք գրավոր դատաստան-դատաստանագիրք չունենք:

Երկրորդ. չարությունը մարդկանց մեջ, չարն ընդհանրապես զորացել է, և նա հանգցրել է «զքնաւորականն ի մեզ արէսն» կամ «զգիտությանն, որ ի բնութենէ ունէաք»: Դատաստանագիրքը պետք է նպաստի վերականգնելու բնական օրենքի զգացողությունը, կատարելությունը և ատելությունը միմյանց նկատմամբ փոխարինի վշտակցությամբ ու սիրով:

Երրորդ. ծուլության պատճառով մարդիկ չեն վարժվում օրենսգիտության մեջ, անգիտակ են օրենքներին, հետևապես նրանց որոշումներն էլ ճիշտ չեն կամ շեղվում են օրենքից, ուստի «կամեցաք գրով դատաստանիս գնոսա իբրեւ քնոյ զարթուցանել»:

Չորրորդ. Մովսիսական օրենքը, մարգարեների խոսքը և Ավետարանը մեկ անգամ արդեն տրված լինելով, այդպես էլ մնացել են անշարժ, քարացած, մինչդեռ մարդկանց վարքն ու բարքը տարբեր է և փոփոխվում է ըստ ժամանակի և ըստ երկրի: Նշված օրենքները այդ հանգամանքը հաշվի չեն առել: Հետևաբար, այնպիսի դատաստանագիրք է պետք, որ արտահայտի այդ փոփոխությունները:

Հինգերորդ. առաջ սուրբ հոգին, ասել է թե քրիստոնեական կրոնը, ներգործում էր և նպաստում ճշմարիտ դատաստան կատարելուն, կրոնը հենց օրենքն էր՝ գրված մարդկանց սրտի մեջ, ուստի, գրավոր օրենքի կարիքը չկար: Այժմ սուրբ հոգին այլևս այն ազդեցությունը չունի մարդկանց վրա, «վրիպել ենք» քրիստոնեական եղբայրասիրությունից, ուղղամտությունից և դրանց պատճառով անհրաժեշտ համարեցինք գրել դատաստանագիրքը:

վեցերորդ. դատական գործերը վճռվում են նաև երդմամբ, բայց աճել է չարությունը մարդկանց մեջ, և նրանք, չնայած որ երդումն արգելել է Աստված, տեղի ու անտեղի երդվում են և հաճախ՝ սուտ: Խախտված այս կարգը կանոնավորելու նպատակով է նաև, որ գըրվում է դատաստանագիրքը:

Յոթերորդ. դատաստանագիրքը գրվում է, որպեսզի հայերը այն չունենալու պատճառով չդիմեն այլազգիների, ասել է թե՛ մահմեդական դատարաններին:

Ուշագրավ են նաև մյուս պատճառները, սակայն վերոնշվածը աներկբայորեն վկայում է, թե Գոշը որքան խորն է զգացել Դատաստանագրքի անհրաժեշտությունը՝ հասարակության գործնական պահանջները բավարարելու համար: Այնուհանդերձ, Դատաստանագրքի գլխավոր խնդիրն էր բավարարել դարի հրամայականն ու պահանջը՝ ազգային գաղափարախոսությամբ սատար կանգնել ժողովրդի ազատագրական պայքարին և իրավական հող նախապատրաստել պետականության վերականգնման համար:

Այնուհետև, դատելով իրավունքի մասին, Գոշը տարբերում է իրավունքի զարգացման հետևյալ փուլերը, ա) բնական իրավունք, բ) աստվածային իրավունք, գ) սովորութական իրավունք, դ) կանոնական իրավունք և ե) աշխարհիկ կամ դրական իրավունք: Մխիթար Գոշը Դատաստանագրքի առաջին և վստահելի աղբյուրը համարում է բնական (բնավորական) իրավունքը, որը գոյություն է ունեցել նահապետ Աբրահամի և հեթանոսների ժամանակ (գլուխ Ա): Մեկ այլ տեղ էլ նշում է, որ բնական (բնավորական) է, որ ամենքը լավին ցանկան և անսխալ գործեն (գլուխ ԺԱ), քանզի այն բխում է մարդու բնությունից, նրա էությունից:

Հայտնի է, որ բնական իրավունքի գաղափարը ձևավորվել է դեռևս անտիկ դարաշրջանում՝ սոփեստների, Սոկրատեսի, Պլատոնի, Արիստոտելի, Ցիցերոնի, հռոմեացի իրավաբանների կողմից:¹ Այդ տեսությունը իր հետագա զարգացումը ստացավ միջնադարում՝ Ավգուստինի, Թոմաս Աքվինացու երկերում, բյուզանդական օրենքներում, նոր ժամանակներում՝ Դյուգո Գրոցիոսի, Հոբսի, Լոկի, Սպինոզայի, Մոնտեսքյոյի, Ռուսոյի, Կանտի, Ֆիխտեի, Հեգելի, Մեդիսոնի, Ջեֆերսոնի և այլոց կողմից:² Հայտնի է նաև, որ հին և միջին դարերում բնական իրավունքի կողմնակիցները այդ իրավունքը տարածում էին նաև ողջ կենտրոնական աշխարհի վրա: Այսպես,

¹ Տե՛ս՝ История политических и правовых учений. Под общей редакций академика РАН, профессора В.С. Нерсисянца. М., 2004, с. 39-77.

² Տե՛ս՝ նույն տեղը, էջ 109-158, 340-409:

հռոմեացի նշանավոր իրավաբան Ուլպիանոսը գտնում է, որ «բնական իրավունքը այն է, որը բնությունը սովորեցրել է ողջ կենդանական աշխարհին, քանզի այդ իրավունքը ներհատուկ է ոչ միայն մարդկային ցեղին, այլև բոլոր կենդանիներին»: Անգլիացի խոշորագույն իրավագետ Յենթի Բրակտոնը իր «Անգլիայի օրենքների և սովորությունների մասին» գրքում գտնում է, որ «բնական իրավունքը այնպիսի իրավունք է, որ ներհատուկ է ողջ կենդանական աշխարհին»: Ի տարբերություն իր նախորդների և ժամանակակիցների, Գոշը բնական իրավունքը տարածում էր բացառապես մարդկանց վրա և, ընդհանրապես, որպես իրավահարաբերության սուբյեկտ, նա ճանաչում է միայն մարդուն. «Յայտնի է, զի մարդկանց է սահմանած դատաստանս և ոչ հրեշտակաց և ոչ անասնաց» (զլ. Դ): Գոշի հայացքներում բնական իրավունքը ամենից առաջ ենթադրում է անձի ազատություն. «Ազատ յենթարկեն եղել մարդկայինս բնութիւն» (մասն 2-րդ, հոդվ. գ):

Այսպիսով, բնական իրավունքը, ըստ Գոշի, աստվածային բանականության արտահայտությունն է մարդու մեջ:

Աստվածային իրավունքը, ըստ Դատաստանագրքի, Աստծո կամքն է՝ միջնորդված մովսիսական օրենքներով և Ավետարանով: Մովսիսական օրենքները և Ավետարանը «լրումն են բնաւորական» իրավունքի: Սակայն աստվածային իրավունքը չի կարող բառնալ մարդու կամքի ազատության վրա «զի իշխանական կամսն ոչ բառնան»:

Կանոնական և աշխարհիկ օրենքները բխում են ինչպես «բնավորական», այնպես էլ «աստվածային» օրենքներից: Եթե բնական և աստվածային օրենքները, մարդու կամքից անկախ և անփոփոխ են, քանի որ սահմանված են աստծու կողմից, ապա կանոնական և աշխարհիկ օրենքները փոփոխական են և շարժուն՝ պայմանավորված հասարակությունում տեղի ունեցող իրադարձություններով և փոփոխություններով: Ի տարբերություն եվրոպական իրավաբան-գլոսատորների (մեկնիչների), Գոշը քննադատորեն է ընդունել և յուրացրել օգտագործած բոլոր աղբյուրները, այդ թվում նաև մովսիսական օրենքները:

Մխիթար Գոշը, ըստ էության, առաջ քաշելով կատարյալ և ոչ կատարյալ օրենքների հարցը, փաստորեն դրանց ընտրությունն է առաջարկում: Քաջ գիտակցելով, որ իրավունքը և օրենսդրությունը տարբեր ժամանակներում, տարբեր ազգերի և ժողովուրդների մոտ տարբեր և առանձնահատուկ են, նա գտնում է, որ յուրաքանչյուր ժողովուրդ պետք է ընտրի իր կարգերին և ժամանակին համապատասխան իրավական նորմեր. «Ընտրել զդատաստանն ըստ ժամանակի եւ ազգաց, եւ աշխարհաց» (զլ. Բ): Անգամ իր դատաս-

տանագիրքը նա վերջնական և ավարտուն չի համարել և հորդորել է գալիք սերունդներին ուղղել և լրացնել այն:

Գոշի առաջադիմական և մարդասիրական հայացքները իրենց կոնկրետ արտահայտությունն են գտել Դատաստանագրքի կոնկրետ նորմերում: Կողմնակից լինելով կառավարման միապետական ձևին, Գոշը իրավագիտության պատմության մեջ առաջինն է սահմանում պետական սուվերենության հասկացությունը. «Թագավորներ կոչվում են նրանք, ովքեր իրենց ազգը տիրում են միանգամայն և ուրիշ ազգերից հարկ են վերցնում և թե ոչ, հարկ չեն տալիս ուրիշներին»: Ինչ խոսք, պետական սուվերենության նման ձևակերպման վրա իր կնիքն է դրել միջնադարյան ավատատիրական աշխարհայեցողությունը, այնուհանդերձ, այն հեռու չէ պետական սուվերենության ժամանակակից գիտական սահմանումից, քանի որ գոշյան սահմանման մեջ տեղ են գտել պետական սուվերենության երկու գլխավոր հատկանիշները, պետական իշխանության սուվերենության երկու գլխավոր նությունները: Գիրավի, մինչև Գոշը և նրա ժամանակ, իրավական մտքի պատմության մեջ չենք հանդիպում պետության սուվերենության մասին նման սահմանման: Հայտնի է, որ սուվերենության մասին ուսմունքը Եվրոպայում ձևավորվել է 15-16-րդ դարերում, մասնավորապես, Ժան Բոդենի (1530-1596) «Վեց գիրք պետության մասին» (1576) աշխատությունում:

Թագավորին օժտելով պետական սուվերենությամբ, այդուհանդերձ, ըստ Գոշի, թագավորական իշխանությունը անսահմանափակ չէ, և այն սահմանափակված է օրենքով, քանզի օրենքով գործել պարտավոր են ամենքը, այդ թվում և թագավորը. «Դատաստանավարեսցի յամենայն իրս և ի գործս հաւատացեալ թագաւոր» (Դատաստանագիրք, էջ 306): Այստեղ խոսքը գնում է օրենքի գերակայության մասին: Ուժեղ միապետության գրավականներից մեկը գահաժառանգության կարգն է: Գոշը սկզբում կանգնած է եղել գահաժառանգման մայրաժողովի (կամ ազնատական) սկզբունքի վրա, ըստ որի՝ գահը պետք է ժառանգեն նախ թագավորի եղբայրները և միայն նրանց բացակայության դեպքում՝ նրա որդիները: Գահաժառանգման մայրաժողովի այս սկզբունքը ֆեոդալիզմի դարաշրջանում տարածված է եղել և՛ Եվրոպայում, և՛ Ասիայում: Գահաժառանգման այդ սկզբունքը որոշ չափով կիրառվել է Արշակունիների օրոք և տարածված էր Բագրատունյաց թագավորությունում: Հաշվի առնելով Բագրատունյաց փորձը և այն կարևոր հանգամանքը, որ կվերականգնվի հայոց պետականությունը Ջաբարյանների գլխավորությամբ, Գոշը նույնպես ընդունել է գահաժառանգման մայրաժողովի սկզբունքը: Սակայն պատմական իրադարձությունները զարգացան

Գոշի ակնկալություններին հակառակ ուղղությամբ՝ չնայած ազատագրվեցին Հայաստանի հյուսիս-արևելյան շրջանները, այդուհանդերձ կենտրոնացված միասնական թագավորական իշխանություն չստեղծվեց: Հաշվի առնելով այս, ինչպես նաև այն կարևոր հանգամանքը, որ ուժեղ պետականության երաշխիքներից մեկն էլ զահաժառանգման կայուն կարգն էր, Գոշը ի վերջո ընդունում է գահի փոխանցումը ուղիղ գծով՝ հորից որդուն «թագաւորութիւն սեպուհական լիցի ի հօ-րէ... առ որդի»: Այսինքն, Գոշն առաջ է քաշում զահաժառանգության կոգնատական (արենակցական), ավելի ճիշտ՝ միաժառանգության սկզբունքը: Միևնույն ժամանակ, բարձր գնահատելով երկրի ղեկավարի դերը՝ ու նշանակությունը պետական կառավարման գործում, նա սահմանում է, որ գահը անցնի ոչ թե անպայման անդրանիկ որդուն, ինչպես ընդունված էր հայ սովորութեան իրավունքով, այլ որդիներից «յառաջադէմին», այսինքն նրան, ով իսկապես արժանի է այդ բարձր պաշտոնին, «գի թէպէտ զանդրամիկ ի դէպ է թագաւորեցուցանել, այլ զչառաջադէմն յաթոռ նսատուացէ թագաւոր» (մասն 2-րդ, հոդվ. Ա):

Գոշը մեծ նշանակություն է տալիս աշխարհիկ (քաղաքացիական) և հոգևոր (եկեղեցական) իշխանությունների փոխհարաբերությանը, քանզի միջնադարում ուժեղ պետականության, անկախության և ժողովրդի միասնության երաշխիքներից մեկն էլ հոգևոր իշխանությունն էր: Եկեղեցու դերն ու նշանակությունը հայ իրականության մեջ առավել ցայտուն դրսևորվեց կորցրած պետականության պայմաններում: Ի տարբերություն հայոց պետությանը, Հայ Առաքելական Եկեղեցին ոչ միայն համահայաստանյան էր, այլ նաև համահայկական:

Հայ եկեղեցին իր ծագման ժամանակից եղել և մնում է խիստ կենտրոնացված կազմակերպություն: Նշված հանգամանքները հնարավորություն էին տալիս եկեղեցուն իրականացնել ազգապահպան գործունեություն և աշխարհիկ իշխանության հետ միասին պահպանել ու ամրապնդել հայ ժողովրդի քաղաքական ինքնավարությունը: Եկեղեցին, ամրապնդելով իր իշխանությունը, 5-րդ դարից իր ձեռքում էր կենտրոնացրել նաև արդարադատության ֆունկցիան:

Այս բոլորը խորապես գիտակցել է Գոշը և Դատաստանագործով ամրապնդել է եկեղեցու և հոգևորականության հեղինակությունը, նրա քաղաքական և տնտեսական հիմքերը: Այսպես, Գոշը կտրականապես դեմ է աշխարհիկ իշխանությունների միջամտությանը եկեղեցու գործերին, սակայն եկեղեցին իրավունք ուներ, նույնիսկ պետականության պայմաններում, մասնակցել աշխարհիկ-քաղաքական հարցերի քննարկմանը: Գոշը սահմանում է, որ թագաժառանգի ընտրության հարցում Հայոց հայրապետի համաձայ-

նությունը և երաշխավորությունը պարտադիր են: Թագավորին գահ-
ընկեց անելու և պատժելու համար դարձյալ պարտադիր էր հայ-
րապետի համաձայնությունը: Եկեղեցու արտոնյալ և ինքնավար
կազմակերպություն լինելու մասին է վկայում նաև Դատաստա-
նագրքի այն նորմը, ըստ որի՝ հայրապետը, երբ ցանկանա, կարող է
արքունիքում թագավորի սեղանին նստել առանց հրավերի, սակայն
թագավորը նման իրավունքից զուրկ է հայրապետի տանը (Մասն 1-
ին, հոդվ. P):

Ամուսնաընտանեկան հարաբերությունների իրավական կար-
գավորումը նույնպես խարսխված է ժամանակաշրջանի լավագույն
ավանդույթների և առաջադեմ գաղափարների վրա: Այսպես, Գոշը
Դատաստանագրքում ամրագրել է, որ ամուսնությունը պետք է լինի
ամուսնացող զույգերի կամավոր համաձայնությամբ, «ոչ պսակել
առանց զմիմեանս տեսանելոյ, չի անյայտ է, թե բնաւին, իսկ ոչ
կամին ամուսնանալ իւ կամ ոչ հաւանիլ միմեանց» (Մասն 2-րդ,
հոդվ. ՂԱ): Գոշը ոչ միայն Դատաստանագրքով, այլև իր առականերով
ցույց է տալիս, որ եթե ամուսնությունը չի կայանում սիրո հողի վրա,
ապա չի կարող լինել հիմնավոր և իսկական ամուսնական միություն:

Ամուսինը պարտավոր է հարգել կնոջ պատիվն ու ինքնա-
սիրությունը, մարդկային լինել նրա նկատմամբ: Գույքային հարաբե-
րությունների բնագավառում Գոշը, ըստ էության, սահմանում է
ամուսինների գույքային իրավահավասարությունը, մի բան, որը
շատ հազվադեպ երևոյթ էր միջնադարում:

Մխիթար Գոշը ունի նաև իր ուրույն քրեաիրավական ուսմունքը,
որն անենից առաջ աչքի է ընկնում մարդասիրական էությամբ: Գոշին
հայտնի է, որ մարդկային բնությունը մեկընդմիշտ տրված ինչ-որ ան-
փոփոխ բան չէ, այն ապրում է լինելիության և զարգացման անընդ-
հատ պրոցես, որի հետևանքով հաճախ մարդը շեղվում է դեպի
անիրավությունը և դառնում մեղսագործ: Ըստ Մխիթար Գոշի՝ մեղքը
քրեաիրավական իմաստով ծագում է ոչ թե բնությունից կամ ինքնին,
այլ երբ մարդը գիտակցաբար ոտնահարում է օրենքը, «չի ըստ
բնութեան ոչ է մեղք, այլ ըստ օրինաց դրութեան յայտնելոյ գի-
տութիւն» (Մաս 2-րդ, հոդվ. ԺԹ): Ուրեմն, ըստ Գոշի՝ հանցագոր-
ծությունը օրենքով պաշտպանված որոշակի հասարակական հարա-
բերությունների դեմ ուղղված ոտնձգություն է: Դեռ ավելին՝ Գոշը,
ըստ էության, պաշտպանում է քրեական իրավունքի կարևորագույն
սկզբունքներից մեկը, չկա հանցանք, չկա պատիժ առանց օրենքի.
«Առանց դատաստանի մի տուգանեսցի» (Մաս 2-րդ, հոդվ. Ա):

Մարդկանց քրեական պատասխանատվության ենթարկելու
հարցում Գոշը նախատեսում է երկու գլխավոր սկզբունք.

ա) Զրեական պատասխանատվության հիմքում պետք է ընկած լինի մեղքը՝ քրեաիրավական իմաստով: Դատաստանագիրքը սահմանել է մեղքի երեք ձև «կամավոր» (դիտավորություն), «ակամայ» (անզգուշություն) և «խառն», որը պարունակում է դիտավորության և անզգուշության տարրեր: Մեղքի ձևին և կատարված հանցագործության վտանգավորության աստիճանին համապատասխան՝ նշանակվում են տարբեր պատժատեսակներ: Անկախ մեղքի ձևից, հանցագործություն կատարած մարդը պետք է իր արարքի համար հաշիվ տար և արարքի հետևանքները գիտակցելու հոգեկան-մտավոր կարողություն ունենար, այսինքն՝ քրեական պատասխանատվության ենթարկելու համար հանցագործության սուբյեկտը պետք է մեղսունակ լիներ: Մեղսունակությունը կապված էր ինչպես որոշակի տարիքի հետ (ըստ Դատաստանագրքի՝ 15-ից բարձր տարիքը լիակատար մեղսությունն էր), այնպես էլ մարդու հոգեկան-ֆիզիկական դրության հետ: Այսպես, ի ծնե կամ հիվանդագին պատճառներով խանգարված գիտակցությունը, ըստ Դատաստանագրքի, քրեական պատասխանատվությունը բացառող հանգամանք է (Մասն 1-ին, հոդվ. 218):

բ) Երկրորդ հիմնական սկզբունքը պատասխանատվության անհատականությունն է, այսինքն՝ մարդը ենթակա էր քրեական պատասխանատվության միայն սեփական արարքի համար: Այս դրույթը հստակորեն ամրագրված է Դատաստանագրքի ճիշտ հոդվածում. «Մի մեռանիցին հարք ընդ որդւոց, ել մի որդիք մեռանի-ցին ընդ հարանց, իւրաքանչիւր ոք ի մեղս իւրում մեռցի» (Մասն 2-րդ, հոդվ. 219):

Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ մարդկանց քրեական պատասխանատվության ենթարկելու և պատժելու հիմքում Դատաստանագրքում ընկած է սուբյեկտիվ մեղսայնացման և անհատականության սկզբունքը: Դրա հակառակ, Դատաստանագրքին խորթ է օբյեկտիվ մեղսայնացման սկզբունքը, ըստ որի պատասխանատվության նախապայմանը հանդիսանում է պատճառված վնասը կամ հանցավոր հետևանքի սոսկ փաստը:

Պատիժ նշանակելիս, բացի վերոհիշյալ հանգամանքներից, Դատաստանագիրքը ընդունում էր նաև հետևյալ պայմանները.

1) Պատիժը պետք է համապատասխանի կատարված արարքի վտանգավորության աստիճանին, «իսկ պատիժն ըստ վնասու համեմատ լիցի» (Մասն 2-րդ, հոդվ. 612):

2) Պատիժ նշանակելիս պետք է պարզել հանցագործի անձը, մեղքի ձևը, հանցագործության կատարման միջոցներն ու մեթոդները, շարժառիթներն ու առաջացած հետևանքները:

Պատժի նպատակը, ըստ Գոշի՝ ոչ միայն ֆիզիկական տանջանքների ենթարկելն էր, այլ նաև համցագործին խրատելը և ուղղելը. «Բանտ լինել դատաւորին առ ի խրատել նոքաք զստահական» (Նախ. գլ. 2):

Գոշի Դատաստանագիրքը, ժամանակաշրջանի մյուս իրավական հուշարձանների հետ համեմատած, աչքի է ընկնում նաև ոչ այնքան դաժան պատիժներով: Հիմնական պատժատեսակներն էին՝ դրամական տուգանքը, մարմնական պատիժները, ազատազրկումը և ապաշխարանքը: Ինչ վերաբերում է մահապատժին, որն այնքան տարածված էր ավատատիրական ժամանակաշրջանում, որպես կանոն, Գոշը դեմ էր այդ պատժատեսակին, և Դատաստանագրքում այն նախատեսված է շատ բացառիկ դեպքերում: Ըստ Գոշի «մեր թագավորները» չեն հրամայել հավատացյալներին մահվան դատապարտել («չհաւատացեալ սպանանել»), այլ միայն խրատել, այսինքն՝ մարմնական պատժի ենթարկել: Դատաստանագիրքը, որպես կանոն, մահապատիժը փոխարինել է տուգանքով, երբեմն նաև՝ անդամահատումով, բանտարկությամբ, աքսորով և այլն, ընդսմին, մերժելով մոլիսիական «արյան փոխարեն արյուն» սկզբունքը:

Գոշի մարդասիրությունը, նրա առաջադիմական հայացքները առավել ցայտուն կերպով դրսևորվել են Դատաստանագրքի այն նորմերում, որոնք վերաբերում են դատարանին, դատարանական գոմարությանը և դատավարությանը:

Ըստ Դատաստանագրքի Հայաստանում պետք է գործեն երկու դատական համակարգեր, աշխարհիկ (պետական) և հոգևոր (եկեղեցական), առաջինը թագավորի կամ մեծ իշխանի գլխավորությամբ, իսկ երկրորդը՝ կաթողիկոսի կամ եպիսկոպոսի: Իսկ թե՛ չկա աշխարհիկ իշխանություն, ամբողջ դատական ֆունկցիան պետք է կենտրոնանա հոգևոր դատարանի ձեռքում: Հոգևոր դատարանը պետք է «ուղղի» հանցագործին հոգեպես, իսկ աշխարհիկը՝ մարմնապես, այնպես, ինչպես կրոնական գրքերը նպատակ ունեն մարդկանց հեռու պահել մեղքերից, և Դատաստանագիրքը ջանում է «հատանել զչարս և չանիրաւս», որպեսզի մարդիկ միմյանց հետ վարվեն «սիրով և բարեմտութեամբ»: Դատարանի նպատակը պետք է լինի արդարության բացահայտումը, մարդկանց միջից խռովությունը վերացնելը, նրանց միջև խաղաղություն հաստատելը: Եվ թեպետ բոլոր մարդկային գործերում ամենալավ վարքագիծը ողորմած լինելն է, սակայն դատական գործում պատշաճ է ճշմարտության հայտնաբերումը («ուղղորդն է պատշաճ»): Իսկ ինչպիսի դրական հատկանիշներ և բարեմասնություններ պետք է ունենա դատավորը: Այս հարցին Գոշը պատասխանել է «Նախադրության» ե և 2 գլուխներում: Ըստ նրա՝ դատավորը պետք է օժտված լինի և

տեսական գիտելիքներով, և՛ գործնական աշխատանքի փորձ ունենա («հմուտ լինել, և քաջուսումն, և համճարեղ»), որպեսզի անսխալ վարի դատական գործը: Դատավորը պետք է չափահաս լինի, ուշիմ, զիտուն, որպեսզի անտեղյակության հետևանքով սխալ որոշում չկայացնի: Դատական գործը Գոշը համեմատում է արվեստի գործերի հետ և նշում, որ եթե «փոքր» արվեստներում չի կարող գործել նա, «որ ոչ է հասու», ապա այդ առավել ճիշտ է այնպիսի «մեծ» գործում, ինչպիսին է դատական գործի քննությունը, «որ Աստուծո վայել է»: Դատավորը պետք է անկաշառ լինի, որպեսզի համարձակ լինի դատական ատյանում և ուղիղ դատավճիռ կայացնի («զվճիռ դատաստանին ուղիղ հատցէ»), որպեսզի այն լսողների հավանությանն արժանանա («չի միտ լսողացն հաճեսցի»): Դատավորը պետք է նաև օր ու գիշեր զբաղվի ինքնակրթությամբ, յուրացնի բոլոր ազգերի իմաստուն մարդկանց խոսքերը, օրինակ վերցնի նրանցից: Նա անվերապահորեն պետք է բոլոր կողմերով («ամենայն իրօք») բարի ու առաքինի լինի և ամենից ավելի՝ համբերատար բնավորություն ունենա, չբարկանա, երբեք նախանձոտ չլինի, «մանաւանդ ի ժամ դատաստանին», որպեսզի դատավորների մտքում թյուրիմացություն չառաջանա, և նրանք չկարծեն, թե դատավորի նախանձոտության կամ բարկացկոտության հետևանքով սխալ վճիռ է կայացվել: Դատավորները պետք է նաև ներողամիտ լինեն:

Ահա այսպիսի մեծ պատասխանատվություն է Գոշը դնում դատավորների առջև, որը մեր օրերում նաև նույնքան արդիական է հնչում, որքան խորը միջնադարում: Մխթար Գոշը հանգամանորեն անդրադարձել է նաև դատավարության հարցերին: Նա դեմ է եղել դատավարության ինկվիզիցիոն ձևին, որը ավատատիրական ժամանակաշրջանում նույնպես տարածված բնույթ էր կրում: Ըստ Գոշի՝ դատավարությունը պետք է ընթանա մրցակցական սկզբունքով: Եթե միջնադարյան դատավարությունում ընդհանրապես խոստովանությունը համարվում էր «ապացույցների թագուհի», ապա Գոշը դրան չի տվել որևէ առավելություն: Ճիշտ է՝ մի քանի անգամ նա հիշատակում է «խոստովանությունը», բայց այն համարում է ոչ թե «ապացույցների թագուհի», այլ լրացուցիչ մի կռվան՝ դատական գործը լուծելու համար: Գոշը, որպես կանոն, դեմ էր նաև երդմանը, որպես ապացույցի տեսակ: Սակայն նա, բացառության կարգով, ստիպված է եղել ընդունել երդումը որպես ապացույց, միմիայն այն սահմանափակելու նպատակով, քանի որ մարդկանց մեջ երդվելը շատ տարածված է եղել: Գոշը թույլատրում է երդվելը, բայց «ոչ հրաման տալով», և ավելի հավաստի է համարում վկաների ցուց-

մունքը, քան կողմերի երդումը, քանի որ «բազում անգամ» խաբելու, սուտ երդվելու դեպքեր են լինում:

Վերջապես, նշենք, որ այն դեպքերում, երբ երդումը ընդունվում էր որպես ապացույց, երդվողը պետք է անպայման ապաշխարություն կրի, քանի որ նա «մեղք» էր գործում: Գոշը դեմ էր ոչ միայն երդմանը, այլև ընդհանրապես օրդալիաներին: Օրդալիան դատավարական քննության (փորձության) մի բարբարոսական մեթոդ էր, որով փորձում էին բացահայտել «ճշմարտությունը»: Օրդալիան արտահայտվում էր երդման, հաղորդություն ընդունելու, շիկացած երկաթ ձեռքն առնելու, սառը ջուրը մտնելու կամ մենամարտելու (անգեն կամ գենքով) միջոցով: Օրդալիայի ենթարկվածը «ապացուցում» էր իր իրավացիությունը, եթե նա մարմնական վնասվածք կամ պարտություն չէր կրում:

Գոշը ապացույցների մեջ ամենավստահելին և ամենաարժեքավորը համարում է վկաների ցուցմունքը, «եւ հարկ է վկայիւնք լինել դատաստան» (Նախ. գլուխ է), այսինքն՝ դատավարությունը պետք է ընթանա վկաների ներկայությամբ: Դատարանը պետք է հենվի այն վկաների ցուցմունքների վրա, որոնք «ճշմարտախոս» են և չկաշառված: Նման ցուցմունքների հիման վրա ընդունված դատավճիռը արդարացի կլինի: Վկաների թիվը պետք է երկու կամ ավելին լինի և, միևնույն ժամանակ, չափահաս՝ 25 տարեկանից բարձր: Բայց կարելի է ընդունել նաև անչափահասի վկայությունը, եթե մյուս վկան կամ վկաները չափահաս են: Սակայն Գոշը դեմ էր նաև վկաների ցուցմունքը անվերապահորեն ընդունելուն, դրանք ձևական գնահատման ենթարկելուն, ինչպես ընդունված էր խնդրո ժամանակաշրջանում: Գոշը, ընդհանուր առմամբ, դեմ էր ձևական ապացույցներին և նշում էր, որ դատավորը պետք է «ճշգրտելով» հարցաքննի ու լսի վկաների ցուցմունքները, որպեսզի լոկ ենթադրությունների հիման վրա դատավճիռ չկայացնի:

Դատական նիստը դռնբաց էր, իսկ դատավարությունը բանավոր (Նախ. գլուխ է): Դատավարության կողմերը, ըստ Դատաստանագրքի՝ օժտված էին հավասար իրավունքներով, այսինքն՝ դատարանի առջև նրանք հավասար էին: Սակայն, ավատատիրական հասարակարգում հիշյալ նորմը դժվար իրականացվեք, համայնայնդեպս այն դեպքում, երբ կողմերից մեկը ավատատեր էր, իսկ մյուսը՝ ստորին դասի ներկայացուցիչ:

Ըստ Դատաստանագրքի՝ դատարանի որոշումները գրի էին առնվում և պահպանվում:

Դատաստանագիրքը զգալիորեն նպաստեց այն նպատակների իրագործմանը, որի համար ստեղծվել էր: Սա հաստատվում է թեկուզև այն փաստով, որ Դատաստանագիրքը իր ստեղծումից հետո

շուտով կյանք մտավ և գործադրվեց միջնադարյան Հայաստանի դատական ատյաններում:

РЕЗЮМЕ

Мхитар Гош - великий мыслитель-ученный, законодатель, писатель, педагог, общественный деятель, который жил общественными и политическими интересами своего времени откликаясь на них как пером, так и своей деятельностью.

Перу прославленного ученого принадлежат около десятка трудов, относящихся к раным областям средневековой книжности. Особенную ценность среди его трудов представляют «Судебник и «Притча».

«Судебник » создал в 1184 году, но автор не считал его законченным, поскольку, по его мнению, «Судебник» никогда не может быть совершенным и законченным, всегда подлежит изменениям, дополнениям, улучшению соответственно требованиям времени, среды и обстоятельств.

Мхитар Гош был сторонником естественного права, которые он рассматривал как выражение в человеке божественного разума.

Исходя из этой теории, он считая, что по своей природе люди свободны и равны. В отличие от других средневековых мыслителей, которые искали причину людского неравенства в утрате правдивости, эгоизме и алчности богатых и т.д. Гош объяснил ее более обоснованно и убедительно-это отсутствие у бедных собственной земли и воды. Устойчивость государства он тесно связывал со справедливыми законами и настаивал на том, что соблюдать их должны все члены общества, в числе и всемогущий царь.

Мхитар Гош был поборником мира, выступал за идею конфессиональной толерантности и межнационального согласия.

В целом, политико-правовые воззрения Мхитар Гоша были оригинальными и прогрессивными не только для своего времени, но и для последующих эпох.